

Johann Joachim Winckelmann und Stanislaw Kostka Potocki

Meister und Schüler

Bearbeitet von
Max Kunze

1. Auflage 2016. Buch. 300 S. Hardcover
ISBN 978 3 447 10630 6
Format (B x L): 21 x 30 cm
Gewicht: 1388 g

[Weitere Fachgebiete > Geschichte > Geschichtswissenschaft Allgemein > Biographien
& Autobiographien: Historisch, Politisch, Militärisch](#)

schnell und portofrei erhältlich bei

DIE FACHBUCHHANDLUNG

Die Online-Fachbuchhandlung beck-shop.de ist spezialisiert auf Fachbücher, insbesondere Recht, Steuern und Wirtschaft. Im Sortiment finden Sie alle Medien (Bücher, Zeitschriften, CDs, eBooks, etc.) aller Verlage. Ergänzt wird das Programm durch Services wie Neuerscheinungsdienst oder Zusammenstellungen von Büchern zu Sonderpreisen. Der Shop führt mehr als 8 Millionen Produkte.

WINCKELMANN

—

POTOCKI

Muzeum Pałacu
Króla Jana III
w Wilanowie

Winkelmann-
Gesellschaft e.V.

Johann Joachim Winckelmann i / und

Stanisław Kostka Potocki

Nowe badania i dokumenty / Neue Forschungen und Dokumente

edytowany przez / herausgegeben von
Paweł Jaskanis i / und Max Kunze

Tom 1 / Band 1:

Johann Joachim Winckelmann i / und Stanisław Kostka Potocki

Mistrzowie i uczniowie Meister und Schüler

IN KOMMISSION BEI HARRASSOWITZ VERLAG

JOHANN JOACHIM WINCKELMANN
I / UND
STANISŁAW KOSTKA POTOCKI

Mistrzowie i uczniowie Meister und Schüler

Materiały Międzynarodowej Konferencji
zorganizowanej w Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie
Warszawa 8 – 9 maja 2014 r.

Akten des internationalen Kongresses
im Museum Palast König Johann III. in Wilanów
Warschau 8.–9. Mai 2014

VERLAG FRANZ PHILIPP RUTZEN

Johann Joachim Winckelmann i / und Stanisław Kostka Potocki
Nowe badania i dokumenty / Neue Forschungen und Dokumente
Tom 1 / Band 1

edytowany przez / herausgegeben von
Paweł Jaskanis i / und Max Kunze

Materiały Międzynarodowej Konferencji zorganizowanej w Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie
Warszawa 8 – 9 maja 2014 r.

Akten des internationalen Kongresses im Museum Palast König Johann III. in Wilanów
Warschau 8.–9. Mai 2014

Redaktion: Anja Kahlau, Magdalena Kulpa, Joanna Paprocka Gajek, Ingo Pfeifer, Kathrin Schade, Grażyna Waluga;
Übersetzungen: Sandra Emilia Bednarz, Iwona Leitl, Maja Smoszna sowie Gabriela Brudzyńska-Némec, die ihren eigenen
Beitrag mit Ausnahme der Zitate übersetzt hat.

Layout: Winckelmann-Gesellschaft
Layout Umschlag: Małgorzata Jurko

Das Kolloquium in Warschau wurde durch das Land Sachsen-Anhalt und die Stiftung für deutsch polnische Zusammen-
arbeit und der vorliegende Band durch die Franz und Eva Rutzen Stiftung großzügig gefördert.

Bibliographische Information der Deutschen Nationalbibliothek:
Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliografie.
Detaillierte bibliografische Daten sind im Internet über <http://dnb.d-nb.de> abrufbar.

1. Auflage 2016
© Winckelmann-Gesellschaft, Stendal
Verlag Franz Philipp Rutzen, Mainz und Ruhpolding
Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warschau
Alle Rechte vorbehalten.

ISBN (Deutschland) 978-3-447-10630-6
ISBN (Polen) 978-83-63580-73-5

Gesamtherstellung: Druckhaus Köthen
Printed in Germany on fade resistant and archival quality paper (PH 7 neutral)

Abbildungsnachweis:

Fotos: Accademia di San Luca, Rom: S. 245; Adams T (Flickr): S. 172l.o.; Archiwum Główne Akt Dawnych: S. 131, 144, 256; Biblio-
teka Narodowa w Warszawie: S. 147, 172r.u., 202, 203–205r. & l.o., 246o., 247l.o.; Biblioteka Wilanowska/ Biblioteka Narodowa: S.
129, 130, 132, 145; Dąbrowska, K. (BUW): S. 180, 182–185; Holnicki, W.: S. 142r., 143l, 148; Indyk, A.: S. 257; Jagiello, M.: S. 201;
205r. & l.u.; Kansteiner, S.: S. 218, 219u.; Kowalski, H.: S. 247r.o.; Kriegsarchiv Wien: S. 200r.; Królewski, Z.: S. 244u.; Mann, K.U.:
S. 281, 282l.; Metzler, D.: S. 234–236; Muzeum Narodowe w Poznaniu: S. 259, 260l.; Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie: S.
143r., 222l.o. & l.u., 223u.; Muzeum Narodowe w Warszawie: S. 244o.; Privatsammlung Wrocław: S. 200l.; Reszka, Z.: S. 74, 142l.,
258; Sito, J.: S. 56–58, 59–60, 62r.; Stenger, M.-E.: S. 282r.; Tarkowski, M.: S. 246u., 247r.u.; Winckelmann-Gesellschaft: S. 269–272;
Zakład Narodowy im. Ossolińskich: S. 128.

Internet: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/0/04/Robert_Castell%27s: S. 204l.o.; http://www.wilanow-palac.pl/files/44_warnek_jan%20potocki.jpg: S. 268.

Reproduktionen nach: Badstübner-Gröger, S., Johann Gottfried Schadow. Die Zeichnungen, Berlin 2006 Nr. 130: S. 220; Bildkatalog
der Skulpturen des Vatikanischen Museums Bd. I, Berlin 1995 Taf. 375a; 375c: S. 222r.o. & r.u.; BrBr 594 r.: S. 221r.; Du Fresne du
Cange, C., Historia Byzantina, 1680 S. 97: S. 175; Fischer von Erlach, J. B., Entwurf einer historischen Architektur 3, Leipzig 1725 Taf.
VI: S. 173; Geschichte der neueren deutschen Kunst 1, Berlin 1836, Titel: S. 260r.; Giovanni Battista Piranesi, Le antichità Romane,
Paris 1835 Taf. XXXVI: S. 172l.u.; Guattani, G., A., Monumenti antichi inediti per l'anno 1786, Rom 1786 Taf. 1: S. 216l., 223o.;
Knab, E., Mitsch, E., Oberhuber, K., Raphael. Die Zeichnungen, Stuttgart 1983 S. 587, Nr. 335: S. 156; La Pologne. Universe Pitto-
resque. Histoire et description tous les peuples, Paris 1840: S. 75; Mikocki, T., Corpus signorum imperii Romani. Warschau 1994 Taf.
9,3; 9,2: S. 216r., 221l.; Reinach, S., L'albun de Pierre Jacques, Paris 1902 Taf. 70: S. 219o.; Rosenberg, P., Prat, L.-A., Jacques-Louis
David. Catalogue raisonné des dessins, Mailand 2002 S. 716 Nr. 1115: S. 217; Thomassin, S., Recueil des Statues, Groupes, Fontaines
[...] du Chateau & Parc de Versailles, La Haye 1723, k. 184: S. 62l.; Turner, N., Florentine Drawings of the Sixteenth Century, London
1986 S. 42: S. 157.

SPIS TREŚCI / INHALTSVERZEICHNIS

Źródła ilustracji / Abbildungsnachweis	4
Słowo wstępne / Vorworte	7
Friederike Lippold	
DAS RARITÄTENKABINETT UND DIE BILDUNG IN DEN DEUTSCHEN LÄNDERN IM 17. UND 18. JAHRHUNDERT AM BEISPIEL DER WUNDERKAMMER AUGUST HERMANN FRANCKES IN HALLE (Gabinety osobliwości i edukacja w państwach niemieckich w XVII i XVIII wieku na przykładzie kunstkamery Augusta Hermanna Franckego w Halle)	13
Christoph Helm	
PHILANTHROPIA UND HUMANISMUS. DIE ANTIKE UND IHR ERBE IN DER MITTELDEUTSCHEN BILDUNGSENTWICKLUNG DES 18. UND FRÜHEN 19. JAHRHUNDERTS (Filantropia i Humanizm. Antyk i jego dziedzictwo w środkowo-niemieckim rozwoju edukacji w XVIII i wczesnym XIX wieku)	23
Piotr Kozak	
ESTETYKA ALEXANDRA GOTTLIEBA BAUMGARTENA JAKO PIETYSTYCZNA LEKTURA FILOZOFII CHRISTIANA WOLFFA (Die Ästhetik A. G. Baumgartens als pietistische Lektüre der Philosophie Christian Wolfs)	41
Jakub Sito	
POLSKIE LATA PIERRE’A COUDRAYA – POCZĄTKI KLASYCYZMU W RZEŹBIE POLSKIEJ (Die polnischen Jahre des Pierre Coudray – die Anfänge des Klassizismus in der polnischen Skulptur)	55
Dorota Folga-Januszewska	
EUROPEJSKA EPOKA MUZEÓW XVI–XVII WIEKU. ŹRÓDŁA MUZEOLOGICZNYCH KONCEPCJI STANISŁAWA KOSTKI POTOCKIEGO (Die Epoche der europäischen Museen des 16.–17. Jahrhunderts. Stanisław Kostka Potockis Quellen museologischer Konzepte)	73

Ingo Pfeifer

DIE GRAND TOUR ALS ARISTOKRATISCHES BILDUNGSMODELL DER 2. H. DES 18. JH.
(Grand Tour jako model wykształcenia arystokracji niemieckiej w drugiej połowie XVIII wieku)..... 87
Gabriela Brudzyńska-Němec

„DIE FÄHIGKEIT DER EMPFINDUNG DES SCHÖNEN IN DER KUNST“ – ALS EINE SPRACHLICHE
HERAUSFORDERUNG
(„zdolność do odczywania piękna w sztuce“ – jako językowe wyzwanie) 99

Max Kunze

WINCKELMANNS ÜBERSETZUNGEN IM 18. UND 19. JAHRHUNDERT
(Przekłady z Winckelmanna w XVIII i XIX wieku) 109

Anna Kwiatkowska

OBSZAR BADAŃ ŹRÓDŁOWYCH DOTYCZĄCYCH DZIAŁALNOŚCI STANISŁAWA KOSTKI POTOCKIEGO
JAKO HISTORYKA SZTUKI I KOLEKCJONERA, KONTYNUATORA IDEI WINCKELMANNA
(Der Quellenforschungsbereich zu Stanisław Kostka Potockis Tätigkeit als Kunsthistoriker,
Kunstsammler und Fortsetzender der Idee Winckelmanns) 127

Joanna Paprocka-Gajek

STANISŁAW KOSTKA POTOCKI – PATRON POLSKIEJ HISTORII SZTUKI I ARCHEOLOGII.
EDUKACJA, PODRÓŻE I DZIAŁALNOŚĆ W DATACH
(Stanisław Kostka Potocki – Patron der polnischen Kunstgeschichte und Archäologie. Bildung, Reisen
und Schaffen in Daten) 141

Albert Boesten-Stengel

„MIT EINEM EINZIGEN ZUGE DER FEDER ...“. DIE RHETORISCHE TRADITION DER ZEICHNUNGSKRITIK,
ZEICHNERISCHE POIESIS UND NACHZEICHNUNG BEI WINCKELMANN UND STANISŁAW KOSTKA POTOCKI
(„jedynym pociągnięciem pióra [...]“. Tradycja retoryczna krytyki rysunku, rysunkowe poiesis i kopie
rysunkowe u Winckelmanna i Stanisława Kostki Potockiego) 155

Jacek Maj

BYZANZ VON STANISŁAW KOSTKA POTOCKI
(Bizancjum Stanisława Kostki Potockiego) 171

Jolanta Czerzniewska

UNIWERSYTECKA KOLEKCJA RYCIN STANISŁAWA KOSTKI POTOCKIEGO
(Die Universitäts-Graphiksammlung des Stanisław Kostka Potocki) 179

Marzanna Jagiełło, Wojciech Brzezowski

STANISŁAW KOSTKA POTOCKI JAKO PROJEKTANT OGRODÓW. OD GIARDINO ANTIQUARIO DO OGRODU
ALL'ANTICA
(Stanisław Kostka Potocki als Gartenprojektant. Vom giardino antiquario zum Garten all'antica) 197

Sascha Kansteiner

DAS „WERTVOLLSTE ANTIKE DENKMAL POLENS“. POTOCKIS HERMES UND ANDERE VON IHM IN ROM
ERWORBENE SKULPTUREN
(„Najcenniejszy polski antyk“. Hermes Potockiego i inne rzeźby nabyte przez niego w Rzymie) 215

Dieter Metzler

DIE VEREDLUNG DES BARBAREN – SKYTHISMUS UM 1800
(Uzlachetnienie barbarzyńców – scytyzm około roku 1800) 233

Jerzy Miziołek

MUZEUM SZTUK PIĘKNYCH UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO I ROLA STANISŁAWA KOSTKI POTOCKIEGO
W JEGO UTWORZENIU
(Das Museum der Schönen Künste der Universität Warschau und die Rolle Stanisław Kostka Potockis
bei seiner Entstehung) 243

Michał Mencfel

STANISŁAW KOSTKA POTOCKI I KOLEKCJONERSTWO W POLSCE (PROLEGOMENA)
(Stanisław Kostka Potocki und das Sammlerwesen in Polen [Prolegomena]) 255

Stephanie-Gerrit Bruer

JAN POTOCKI AUF GRAND TOUR ZUM SLAWISCHEN PANTHEON – EINE SUCHE NACH DEN URSPRÜNGEN
DER SLAWEN
(Jan Potocki na Grand Tour do panteonu słowiańskiego – Poszukiwanie pochodzenia Słowian) 267

Kathrina Ute Mann

JOHANN JOACHIM WINCKELMANN UND IGOR MITORAJ. DER KÖRPERKULT DER GRIECHISCHEN ANTIKE
ALS ERINNERUNGORT
(Johann Joachim Winckelmann i Igor Mitoraj. Kult ciała starożytnej Grecji jako miejsce pamięci) 279

Summary / Biogramy autorów / Kurzbiographien der Autoren 289

SŁOWO WSTĘPNE

Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie łączy dwie wielkie i ważne dla polskiej kultury tradycje: liczącą ponad 300 lat humanistyczną – literacką i artystyczną, związaną z osobą króla Jana III i jego żoną Marysienką Sobieską (Marią Kazimierą de La Grange d'Arquien), oraz ponad 200-letnią – kolekcjonerską, muzeologiczną i edukacyjną, której twórcą i realizatorem był Stanisław Kostka Potocki oraz jego żona, Aleksandra z Lubomirskich. Trzeba jednak pamiętać, że nie byłoby tej pierwszej wielkiej tradycji Sobieskiego, gdyby nie koncepcje, wiedza, zapaś i wyobraźnia artystyczna Potockich. To zaś, co przeistoczyło kolekcje wilanowskie w publiczne muzeum, było zakorzenione w wielkim duchu edukacji, który przenikał wiele ośrodków intelektualnych Europy drugiej połowy XVIII w. Ów duch wiedzy, potrzeby sztuki, doznań estetycznych i posłannictwa edukowania przez sztukę i historię wszystkich stanów społecznych miał swoich mistrzów. Jednym z nich był Johann Joachim Winckelmann, któremu kultura europejska zawdzięcza nowe spojrzenie na sztukę i kulturę starożytną, nowy język opisu dzieł i nową emocjonalność w odbiorze sztuki. Stanisław Kostka Potocki już w bardzo młodym wieku, w latach 70. XVIII w., w czasie swoich podróży po Europie, odwiedzin Rzymu, miast włoskich i Wiednia, docenił rolę Winckelmanna, czego dowodem było napisanie i wydanie 4-tomowej edycji zatytułowanej *O sztuce u dawnych, czyli Winckelmann polski* (1815). Publikacja ta, znakomity przykład erudycji autora, nie była – wbrew brzmieniu tytułu – „tylko” tłumaczeniem słynnego dzieła niemieckiego

historyka sztuki. Potocki przemyślał Winckelmanna zanim go przetłumaczył i ten właśnie proces refleksji nad lekturą *Geschichte der Kunst des Alterthums* [...] jest istotą projektu zatytułowanego „Johann Joachim Winckelmann i Stanisław Kostka Potocki / Mistrzowie i uczniowie”, który mamy przyjemność realizować z Towarzystwem Winckelmanna w Stendal i naszymi partnerami z wielu instytucji naukowych i muzeów. Potocki – aby oddać naturę wiedzy Mistrza, dodać swoje przemyślenia i ostatecznie połączyć idee swojego wilanowskiego muzeum z przesłaniem pism Winckelmanna – pracował całe życie. Blisko 30 tysięcy kart jego rękopisów czeka na przeczytanie, publikację i docenienie. Dodajmy do tego jego listy, rozproszone po Europie.

Dla Muzeum Pałacu Króla Jana III relacja między Winckelmannem a Potockim jest o tyle ważna, że łączy w całość głęboko już w XVII w. zakorzenione w europejskim muzealnictwie wyobrażenie, iż istnieje wiele starożytności, wiele nurtów i regionów artystycznych, a wszystkie uzupełniają się w chwili spotkania i oddziaływania. Potocki z wybitną intuicją, wspartą wiedzą, zrozumiał „starożytność” Sobieskiego i jemu poświęcił pamięć, która sięgała do greckich, etruskich i rzymskich korzeni i mitów, aby w tym kontekście przedstawić homerycką wersję polskiego bohatera. Ta prezentacja – muzeum jako *theatrum* historii – rozgrywała się wobec głębokich przemian społeczno-politycznych końca XVIII i początku XIX stulecia: udośćnienia wielkich galerii dla publiczności w celach edukacji – otwartych w Wiedniu (1776), wybuchu

rewolucji francuskiej, wojen napoleońskich i pierwszego na taką skalę rabunku kolekcji i dzieł sztuki, przywróconych właścicielom postanowieniami kongresu wiedeńskiego w 1815 r. Muzeum wilanowskie trzeba także widzieć w kontekście XVII- i XVIII-wiecznego muzealnictwa, atmosfery dworu króla Stanisława Augusta, kolekcjonerskich pasji Lubomirskich i Potockich czy otwarcia przez Izabelę z Flemingów Czartoryską muzeum w Puławach w 1802 r.

Przedstawione w niniejszym tomie artykuły – plon konferencji, która zainaugurowała wspólny polsko-niemiecki projekt – poświęcone są zagadnieniom kluczowym dla recepcji Winckelmanna w środkowej Europie, takim jak: historia kolekcjonerstwa starożytności i rozwój muzealnictwa w okresie nowożytnym, kontekst filozoficzny i narodziny estetyki, edukacja artystyczna (rola *Grand Tour*) i budowa modelu oświaty, nowy język humanistyki, edukacyjna rola muzeów. Tłumacz i interpretator Winckelmanna, Stanisław Kostka Potocki należący już do następnego pokolenia, przedstawiany jest w prezentowanych tekstach wielostronnie jako kolekcjoner, znawca i koneser, projektant ogrodów, architekt, nauczyciel, translator, krytyk. Dzięki tak różnorodnemu podejściu powstaje obraz

epoki stale jeszcze oferującej wiele zagadnień do zbadania. Obraz ponownie aktualny i wart dalszych badań.

Mamy nadzieję, że inicjowany projekt przyniesie w latach 2017–2018 określone rezultaty: wystawę, budowę bazy danych dającej dostęp do rękopisów S.K. Potockiego, nową serię wydawnictw i publikację krytyczną przekładów pism Potockiego na język niemiecki, a nieprzetłumaczonych jeszcze dzieł Winckelmanna na język polski. Nie jesteśmy na początku drogi, ale duża jej część czeka na rozpoznanie i przejście przez badaczy europejskich. Współpraca Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, opiekuna obu tradycji, z Towarzystwem Winckelmanna w Stendal jest wielce obiecująca, czego najlepszym dowodem jest niniejsza publikacja. Dziękuję dyrektorowi prof. Maxowi Kunze, dr. Ingo Pfeiferowi i pozostałym członkom Towarzystwa za życzliwe zainteresowanie polską kulturą i nauką. Słowa wdzięczności za wsparcie tej współpracy kieruję również ku władzom partnerskich regionów Europy Mazowsza i Saksonii-Anhalt.

Paweł Jaskanis

VORWORT

Stanisław Kostka Potocki (1757–1821), Staatsmann, Kunstgelehrter und Schriftsteller, gab Johann Joachim Winckelmanns *Geschichte der Kunst des Alterthums* im Jahre 1815 neu heraus. Er übertrug den Winckelmannschen Text frei und teilweise verkürzt ins Polnische und erweiterte den Inhalt durch völlig neue Kapitel zu den Chaldäern, Indern und Chinesen. Es war seine Absicht, den Winckelmannschen Text zu nutzen für eine neue, dem Kunstkennertum, nicht der Gelehrsamkeit verpflichtende Darstellung der Kunst der alten Völker. Er wollte „*in einem neuen Werk die Kenntnis der Kunst als so leicht, so einfach dar[...]stellen, wie ich ihr Wesen empfinde, [...] und nur die angenehme Wissenschaft des Kunstkenner's*“ aus dem Werk des Begründers der Klassischen Archäologie und modernen Kunstwissenschaft herausfiltern.

Diese Übertragung ins Polnische wäre nur eines der vielen Rezeptionszeugnisse der Wirkung Winckelmanns in Europa gewesen, zweifellos einzigartig durch Potockis Einleitung und die eingefügten neuen Kapitel, die übrigens sogleich ins Deutsche übersetzt, aber dann doch nicht gedruckt wurden, wenn nicht Potocki als Staatsmann und Bildungsreformer in Polen eine bedeutende Rolle gespielt hätte. Mit seinem Konzept der Einbeziehung des klassischen antiken Erbes in die kulturelle Bildung hatte er bedeutenden Einfluss auf die Bildungsinstitutionen und wirkte selbst vorbildlich für die ästhetische Erziehung und die Schaffung eines neuen Typs von Museum als Bildungsinstitution.

Vor einigen Jahren nahmen das MUZEUM PAŁACU JANA III W WILANOWIE und die Winckelmann-Gesellschaft deshalb Kontakt auf, um sich ein gemeinsames Arbeitsprogramm zu erarbeiten, zu dem vertiefte Forschungen zu Stanisław Kostka Potocki und Johann Joachim Winckelmann gehören, aber auch Übersetzungen weiterer Werke Winckelmanns ins Polnische und die Rückübersetzung von Potockis Werk „O sztuce u dawnych, czyli Winkelman Polski, Stanisława Potockiego“ ins Deutsche.

In dem gemeinsamen Arbeitsprogramm heißt es u.a. „Das wichtigste gesellschaftliche Ziel des Projektes ist die Rückgewinnung des Wissens und die Erinnerung an gemeinsame intellektuelle und kulturelle Wurzeln in Mitteleuropa, besonders in den deutsch- und polnischsprachigen Gebieten sowie das Aufzeigen des Einflusses der Konzepte von Winckelmann und Potocki auf so wesentliche Staatsakte wie die Aufnahme von Bildung und Kultur in die Verfassungen europäischer Länder und die amerikanische Verfassung.“

Für die Öffentlichkeit sichtbar begonnen wurde diese fruchtbare Zusammenarbeit durch einen im Mai 2014 organisierten internationalen Kongress zum Thema: „Johann Joachim Winckelmann (1717–1768) i / und STANISŁAW KOSTKA POTOCKI (1755–1821) – Mistrzowie i uczniowie / Meister und Schüler“, der dank der freundlichen Einladung durch das Palastmuseum in Wilanow an diesem für das Thema authentischen Ort im Schloss Wilanow stattfinden konnte. Dafür sei an dieser Stelle den Gastgebern,

insbesondere dem Direktor Paweł Jaskanis und seinen Mitarbeitern herzlich zu danken. Das gewählte Thema fand, wie der nun vorliegende Protokollband belegen kann, reges Interesse und führte zu intensiven Diskussionen während der Veranstaltungen.

Die zweitägige Tagung wurde simultan übersetzt. Auch deshalb haben sich die Herausgeber entschlossen, die Beiträge des Kongresses in diesem Band zweisprachig zu veröffentlichen. Sie wurde allerdings für den Protokollband neu übersetzt. Dafür sei den ge-

nannten Übersetzerinnen vielmals gedankt, ebenso den Redakteuren auf deutscher und polnischer Seite sowie den an der Herstellung des Layouts beteiligten Kollegen. Mein besonderer Dank gilt unserem Kuratoriumsmitglied Dr. Ingo Pfeifer, der sowohl den Kongress wie auch den Band ständig begleitete und uns half, diese Aufgabe zu realisieren.

Max Kunze